

Las Trais Lias e las republicas citadinas svizras (1)

■ Las Trais Lias ha trategni contacts multifars cun la Veglia Confederaziun. Al nivel statal èn quellas sa manifestadas en furma d'allianzas tranter la Republica da las Trais Lias e la Confederaziun svizra (u singulas parts da questas duas partidas). Quests lioms uffizials e politics èn gia vegnids preschentads separadamain (cf. LQ dals 20 da november 2013); i suonda ina seria d'artitgels che dilucideschan las relaziuns tranter il Grischun e las citads da la Svizra e che cumpiglian er aspects economics, socials, cultural e confesziunals. Las infurmaziuns davart las citads svizras cuntgnidas en il LIR sa restrenchan per part a singuls aspects economics (fieras da Lucarn e Ligiaun) u fan part da l'artitgel chantunal (Son Gagl). Ultra da las grondas citads-stadi – resp. citads alliadas – da la Veglia Confederaziun che vegnan tractadas en agens artitgels cumplessivs (Turitg, Berna, Basilea, Friburg e Genevra) èn anc da menziunar las relaziuns multifaras tranter il Grischun e la Svizra Centrala cun la citad da Lucerna sco center; per motivs geografics e confesziunals han quests contacts pertutgà en emprima lingia la Lia Grischa.

Locarno (Lucarn)

Citad en il chantun Tessin, situada al Lai da Lucarn, talian Locarno (uffizial). L'onn 1154 ha l'imperatur Friedrich I (Barbarossa) legà a la claustra da Mustér la vischnanca da Lucarn e terren fritgaivel tranter ils lais da Lucarn e da Ligiaun al pe da la ruta dal Lucmagn, promovida fermamain dad el sez. Da gronda impurtanza economica per il Grischun e la Svizra Oriental è stada dapi il temp medieval tardiv la fiera da muvel a Lucarn (mez october). Fin a l'entschatta dal 18avel tschientaner cumpravon ils martgadants talians il muvel directamain dals purs, pli tard stuevan els ir sez sin las fieras tessinaisas a vender lur biestga. Il muvel ch'els na pudevan betg vender a Giubiastg vegniva puspè offert a Ligiaun ed a Lucarn e las restanzas vendidas en l'Italia dal Nord. La fiera da Lucarn ha gè sia fluriziun en ils onns 1840. Vers la fin dal 19avel tschientaner ha ella pers si' impurtanza per il Grischun.

Adolf Collenberg

Lugano (Ligiaun)

Citad tessinaisa al Lai da Ligiaun, talian Lugano (uffizial). Podestataria da la Confederaziun 1513-1798. Impurtant surtut per la Lia Grischa era la fiera da muvel a Ligiaun ch'existiva gia en il temp medieval. D'impurtanza internaziunala è dentant daventada pir l'uschenumnada fiera grossa, installada il 1513 per ca. 15 dis durant l'october sin la Piazza del Castello. Il muvel, surtut bovs per manadiras, vegniva surpiglià dals martgadants indigens e chatschà sur il Lucmagn (Surselva e Glaruna) u sur il San Bernardin (Il Plaun e vals dal Rain Posterior) per alura vegnir vendi sin las fieras al sid. Dal 1608-43 è il commerzi da muvel sa spustà sin la nova fiera da s. Baltramieu a Giubiastg. Ils effectivs restants vegnivan vendids a Ligiaun e Lucarn. Enturn il 1900 ha la fiera da Ligiaun pers si' impurtanza per il Grischun.

Adolf Collenberg

La citad da Son Gagl tenor ina cronica dal 1545.

Son Gagl [chantun e citad]

Dapi il 1803 furma Son Gagl in chantun da la Confederaziun. Il territori chantunal odiern cumpigliava dal 16avel tschientaner fin il 1798 ils signuradis da la prinzi-abazia da Son Gagl, numnadamain la Alte Landschaft (Fürstenland) ed il contadi dal Toggenburg, ultra da quai la citad imperiala libra da Son Gagl e plinavant la podestataria da la Val dal Rain, la barunia da Sax-Forstegg, il signuradi da Gams, ils contadis da Werdenberg e Sargans, la prinzi-abazia da Faveras, la podestataria da Gaster e Weesen, il contadi dad Uznach sco era la pitschna citad suverana da Rapperswil.

Las relaziuns tranter il Grischun e Son Gagl, surtut cun la region da Sargans (cunfinanta) e dal Werdenberg, tanschan lunsch enavos en la preistorgia, sco quai ch'ils chats dal medem tip da las differents epocas cumprovan. Las relaziuns èn anc s'intensivadas durant il temp roman. En il temp curretiv tempriv era la claustra da Faveras, fundada enturn l'onn 730/750 oravant tut cun participaziun dals Zaccons/Victorids, in center spiritual e cultural da la Rezia dal Nord; ella aveva in possess feudal considerabel en la Currezia ed era fermamain colliada cun l'investgieu da Cuira. Impurtanta è daventada en il 12avel e 13avel tschientaner l'expansiun dominicala da las famiglias da l'auta aristocrazia en las regiuns dal Grischun e da Son Gagl: ils signurs de Gräpplang en la region da Flums, ils Montforts e Werdenbergs, Vazs, Toggenburgs sco era ils Saxs.

Las relaziuns politics tranter las Trais Lias e la region al nord dal Hirschen-sprung èn restadas marginalas – ina consequenza da la structura da pussanza particulara da Son Gagl avant il 1803. Percunter ha la reformaziun en il Grischun survegni in succurs decisiv e constant tras Vadian ed a Cuira era activ Wolf Uli-

mann, oriund medemamain da Son Gagl.

La Constituziun dal chantun da Son Gagl dal 1814 s'orientava sco quella grischuna al princip da paritad confessiunala. En l'applicaziun da quella era il Son Gagl il chantun da referenza per il Grischun confessiunalmain paritetic. A Son Gagl èn s'orientadas en ils onns 1830 era las reformas da scola catolic-liberalas enturn Alois de Latour. Per il Grischun è il chantun da Son Gagl adina stà in partenari fitg impurtant en il 19avel e 20avel tschientaner en il cumbat per ils differents projects da viafier (Spleia, Lucmagn) ed en connex cun la correcciun dal Rain.

Il 1823 è vegni fundà l'investgieu da Son Gagl e collià en uniuon persunala cun la diocesa da Cuira (investgieu dubel). Sut pressiu da populaziun e da las duas regenzas chantunales è el puspè vegni aboli il 1836. Quest investgieu è vegni guvernà ils emprims decennis da Grischuns (Karl Rudolf Buol von Schauenstein 1824-33; Johann Georg Bossi 1834-47 e Johann Peter Mirer 1847-62).

Ina rolla politicamain impurtanta per ils catolic-conservativs dal chantun da Son Gagl ha giugà durant il Cumbat cultural Gion Gieri Cavelti, oriund da Saggogn, sco manader da gestiu dal «Rhein-taler Allgemeiner Anzeiger» ed editor dal «Fürstenländer» a Gossau. Sia officina ha era stampà ovras rumantschas. Da vart liberala ha cumbatti Anton Philipp Largiadèr, oriund da Sta. Maria en Val Müstair, directur dal seminari scolastic songaglias a Rorschach 1869-76.

L'Universitad da Son Gagl (averta il 1899), ha adina giugà ina rolla (dal punct da vista quantitativ) plitost modesta per ils Grischuns.

Adolf Collenberg

Turitg

Tranter la citad da Turitg ed il Grischun han adina existì relaziuns spezialas pervi da la ruta commerziala vers il sid ed il nord. Cun l'extensiuon dals possess turitgais vers il Lai Rivaun e Sargans han Turitg e la citad e l'investgieu da Cuira conclus il 1419 in uschenumnada conburgaisia, en la quala els èn s'empermess surtut agid vicendaivel sin il tschancun da via lung il Lai Rivaun. Tras l'allianza stipulada da Turitg e da sis ulteriurs lieus confederal cun la Lia da la Chadé e la Lia Grischa (1497-98) èn quellas daventadas stadi alliads da la Confederaziun. La Lia da las Diesch Dretgiras ha cuntanschì quel status pir il 1707. La reformaziun è sa derasada da Turitg spert era en il Grischun, promovida tras contacts persunals, per exempel tranter Huldrych Zwingli e Jo-

hannes Comander. Surtut il successur da Zwingli, Heinrich Bullinger, tgrava ina correspundenza intensiva cun divers Grischuns. El ha intimà da fundar la scola da latin a Cuira (1539) ed ha examinà e promovì tranter auter la Confessiun retica (1553). Il scienzià universal turitgais Conrad Gessner, ch'ha visità il Grischun il 1562 e descrit las funtaunas termalas, era in ami da Johannes Fabricius Montanus. Enturn il 1565 ha il teolog ed istoricher turitgais Josias Simmler intimà Durich Chiampell da scriber in'istorgia e descriver la topografia da la Rezia (stampada pir en il 19avel tschientaner). Enturn il 1525 han appartegnì ils anabaptists grischuns Georg Cajakob (Jörg Blaurock) ed

Las fieras da biestga tessinaisas han pers per il Grischun lur muntada vers la fin dal 19avel tschientaner. (Locarno 1884).

Andreas Castelberger al circol da Felix Manz e da Konrad Grebel a Turitg. Il stampadur Cajakob fascheva per Zwingli il currier tranter Turitg e Basilea. Omadus èn vegnids bandischads da Turitg. Malgrà lur posiziun en princip neutrala han las Lias tramess 1000 umens per rinforzar Turitg en la Guerra da Kappel (1531) ed èn vegnidas sustegnidas da lur vart il medem onn da Turitg cunter Gian Giacomo Medici (il Medeghin) en la Guerra da Müsch. Las Lias han pudì profitar repetidamain dals servetschs da mediaziun e da l'agid da Turitg, per exempel il 1452 en la disputa tranter la Lia da las Diesch Dretgiras e Maiavilla. Il 1499 han ils Turitgais dumandà Vaniescha da sustegnair las Lias ed il 1565 han els intermedià, ensem cun Lucerna, Sviz e Glaruna, en la Guerra da charnpiertg prorutta en l'Engiadina. En il 16avel tschientaner è il commerzi da granezza cun Turitg daventà fitg impurtant en consequenza da la digren da la cultivaziun dad ers en il Grischun. Profità da la bainstanza da Turitg sco citad da commerzi han students grischuns, sco per

exempel Gieri Genatsch e Steffan Gabriel e biers auters che vegnivan nutrids da la cuschina comunabla al Predigerplatz u da l'uffizi d'almosnas. Turitg ha era recepì il 1620-21 in grond dumber da survivents dal Murdraretsch en Vuclina ed ha gidà las Trais Lias l'avust 1620 (senza success) cun 1000 umens a reconquistar la Vuclina. Tschients da fugitivs reformads eran sa domiciliads a Turitg en ils onns 1620 durant l'occupaziun dal Grischun tras ils Austriacs e Spagnols e Cuira aveva obtegnì credits per pajar ils custs d'occupaziun. Turitg ha intermedià cun success en la Sentenzia da Waser dal 1644 ed ha sustegnì il 1652 cun credits considerabels las vischnancas da la Lia da las Diesch Dretgiras da cumprar ora ils dretgs austriacs. L'amicizia cun Turitg è vegnida confermada il 1707, cura che las Trais Lias han conclus per l'emprima giada in'allianza separada cun Turitg. A basa da quell'allianza han 1600 Grischuns gidà ils Turitgais en la Segunda Guerra da Villmergen (1712). Turitg ha era investì en la renovaziun dals mirs e da las portas da la citad da Glion (1717). Tranter il 1838 ed il 1841 ha la Chombra da commerzi da Turitg fatg sforzs decisivs per la construcziun da la lingia da viafier da Turitg a Cuira (averta il 1858). Vers la fin dal 19avel tschientaner èn sa stabilids stretgs contacts entaifer il moviment dals lavurers tranter Turitg ed il Grischun. Conrad Conzett stampava a Cuira il «Grütliener» (era per il Turitgais) ed il Turitgais Jakob Vogelsanger, (anc domicilià a Cuira, è stà il redactor da quel avant ch'el è vegni tschernì en il Cussegl nazional per Turitg il 1890. En il 20avel tschientaner èn sa stabilidas relaziuns economicas oravant tut tras l'extensiuon da la forza idraulica a pro da Turitg (ovras electricas d'Albigna, Murmarera, Alvrà e.a.). Ils Grischuns a Turitg s'inscuntran regularmain en l'Uniuon grischuna u en il Chor rumantsch da Turitg. Cun 990 Rumantschs (mevra lingua, 2000) è Turitg la segund gronda vischnanca rumantscha ordaifer il territo-

L'onn 1858 è vegnida averta la lingia da viafier da Turitg a Cuira. (Staziun principala a Turitg, ca. 1860).

Lexicon Istoric Retic

Il LIR cumpiglia bundant 3100 artitgels (geografics, tematics, artitgels da famiglias e biografias) davart l'istorgia grischuna/retica e la Rumantschia. Editura: Fundaziun Lexicon Istoric Svizzer; versiun online: www.e-lir.ch; versiun stampada: www.casanova.ch u en mintga libreria.

Martin Bindi